

63.3(5)
56-74

Qizomiddin Shomiy

ZAFARNOVA

63.3(5)

Sp-77 Nizomiddin Shomiy

Zafarnama / -T:

Китобларни вақтида топшириш варағи

[illegible]

63.3(5)
Sh-77

Nizomiddin Shomiy

ZAFARNOMA

JIZZAX DPI

INV №

AXBOROT RESURS MARKAZI

«Fan» nashriyoti
Toshkent – 2019

UO'K: 94(575.1)

KBK 63.3(5)

SH 77

Yunusxon Hakimjonov	—	fors tilidan o'giruvchi;
Asomiddin O'rinboyev	—	tarjimani qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir;
Habibullo Karomatov	—	izohlar va lug'atlarni tuzuvchi;
Omonullo Bo'riyev	—	Hofizi Abruning "Zafarnoma"ga yozgan "Zayl"i ("Ilova")ni forsiydan o'giruvchi hamda uning izohlarini, shuningdek, geografik nomlar izohini tuzuvchi;
Faxriddin Hasanov	—	muharrir.

Nizomiddin Shomiy

SH 77

Zafarnoma / Nizomiddin Shomiy. – T.: «Fan» nashriyoti, 2019. – 544 b.

Jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan davlat arbobi va sarkarda, fan va madaniyat homiysi Amir Temurning hayoti va jo'shqin faoliyati, mo'g'ullar istilosi asoratidan Vatanni ozod etib, markazlashgan qudratli davlatni tiklashi, harbiy yurishlari va nihoyat, bu favqulodda iste'dodli inson shaxsiyatidagi ziddiyatlar tafsiloti hammani qiziqtiradi. Bu borada hali Amir Temur hayotligidayoq voqealar shohidlari tomonidan yozilgan asarlar tarixiy manba sifatida muhim ahamiyatga molikdir. Ulardan biri Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma»sidir. Shomiy Temur hayotini puxta bilgan, uning sarkardaligi va davlatchilik qobiliyati, diniy va dunyoviy fanlarga muhabbati haqida mustaqil tushunchaga ega bo'lgan. Shu sababli u voqealarni haqqoniy yoritgan va Temur faoliyatiga xolisona baho berishga harakat qilgan.

UO'K: 94(575.1)

KBK 63.3(5)

ISBN 978-9943-19-531-8

© Nizomiddin Shomiy, 2019-y.
© «Fan» nashriyoti, 2019-y.

NIZOMIDDIN SHOMIY VA UNING "ZAFARNOMA" ASARI

Markaziy Osiyo, ayniqsa, Movarounnahr va Xuroson xalqlari tarixida XIV–XV asrlar ulug' sarkarda, davlat arbobi Amir Temur va uning avlodi – Temuriylar sulolasi hukmronligi bilan bog'liq katta siyosiy o'zgarishlar va ayni bir vaqtda iqtisodiy va madaniy, fanniy va ma'naviy jamiyat hayotining barcha sohalariga daxldor rivojlanishlar davri bo'ldi. Shuning uchun ham bu davr dunyo ilmiy tadqiqotlarida Markaziy Osiyo tarixidagi buyuk yuksalish davri deb baholab kelinmoqda.

Hozirgi kunlarda bu tadqiqotlar uchun manba xizmatini o'tab kelayotgan tarixiy asarlarni yaratish ham o'sha vaqtlardayoq keng rivoj topib, XV asrda va undan keyin ham taniqli muarrixlar tomonidan davom ettirildi. Bu asarlarda Sohibqiron Amir Temurning Movarounnahrda markazlashtirilgan davlatni barpo etish uchun olib borgan kurashlari, harbiy yurishlari, davlatchilik siyosati hamda xalqaro diplomatik va savdo aloqalarini mustahkamlashga, dehqonchilik va hunarmandchilikni, madaniy qurilishlarni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlari qalamga olingan.

Ana shunday yozma yodgorliklarning eng dastlabkilaridan biri Amir Temurning bevosita topshirig'i bilan mohir adib va tarixnavis Nizomiddin Shomiy tomonidan yozilgan «Zafarnoma» nomli asardir.

Asar muallifi Nizomiddin Shomiyning hayoti va ijodi haqida o'rta asrlar va hozirgi zamon adabiyotida ham ma'lumotlar juda oz. Tug'ilgan yili noma'lum. Uning kelib chiqish joyiga nisbat berilib, Shomiy yoki Shanbiy (Shanbi G'ozoniy) nisbasi bilan ham atalishiga qaraganda u aslida Tabriz chekkasidagi Shanbi G'ozon deb atalgan mavzedan bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin.

Muallifning o'zi haqida "Zafarnoma"da keltirgan ma'lumotlari uning Amir Temur bilan uchrashuvlari va asarning yozilish tarixi haqidagi qisqa-qisqa lavhalardan iborat, xolos. Jumladan, mavlono

Nizomiddin 1393-yil avgust oyida Amir Temur askarlari Bag'dod shahrini zabt etganliklari haqidagi voqealarni qalamga olar ekan, uning o'zi birinchi bo'lib shahardan chiqqanligi, hazrat Sohirqiron bilan uchrashib, suhbatda bo'lganligini eslatib o'tadi. («Zafarnoma», Tauer nashri, 139-bet)*. Demak, u mazkur 1393-yili Bag'dodda yashagan va uning Amir Temur bilan birinchi uchrashuvi ana shu yili sodir bo'lgan.

Nizomiddin Shomiyning Sohirqiron Amir Temur bilan ikkinchi uchrashuvi esa "Zafarnoma"ning 1400-yil voqealari bayon etilgan varaqlarda uchraydi. Bu yili oktyabr oyida Amir Temur Shom (Suriya) tegrasida joylashgan Halab shahrini qamal qilgan. Muallifning yozishicha, u o'sha vaqtda Hijoz tomon safarga ketayotganida shahar muhofazachilari shubhalanib, uni to'xtatganlar va qal'a ro'baro'sidagi bir binoga qamab qo'yganlar. Bu yerdan u qal'aning zabt etilishini o'z ko'zi bilan ko'rgan (Tauer nashri, 1-jild, 227-bet). Shu davr muarrixlaridan bo'lgan Hofizi Abruning yozishicha, jangdan so'ng Jalol ul-Islom nomli amir Nizomiddin Shomiy Amir Temur huzuriga olib kelgan, hazrat Sohirqiron unga iltifotlar ko'rgazib, yaxshi qabul qilgan (Tauer nashri, 2-jild, Praga, 1956-yil, 160-bet).

Nizomiddin Shomiy hayotining so'nggi yillari qanday kechganligi ham ma'lum emas. Bu haqda faqat taxminlar asosidagina xulosa chiqarish mumkin. Jumladan, Hofizi Abru 1442-yil voqealarini bayon etar ekan, Nizomiddin Shomiy marhum sifatida tilga oladi (Tauer nashri, 2-jild, 14-bet). Yana shu kabi qiyosiy ma'lumot: agar eronlik manbashunos olim Muhammad Taqi Donishpajuhning taxminiy so'zlari e'tiborga olinsa, muarrix Nizom Shomiy va 1400-yili Halabda yozilgan Muhammad payg'ambar va o'n ikki imom tarjimai holiga bag'ishlangan bir asar muallifi Nizom al-Voiz deb tanilgan Ali ibn Muhammad ikkalasi bir muallif bo'lib chiqadi. U holda mazkur asarning 812 (1409)-yili ko'chirilgan nusxasida qayd etilishicha, Nizom al-Voiz (demakki, Nizom Shomiy) bu vaqtda hayot bo'lmagan (Ч. А. Стори. Персидская литература. Изд-во "Наука" Москва, 1972, часть II, с. 788).

* Zafarnama par Nizamiddin Sami. Edition critique par Felix Tauer. Tome I: Texte persan, Praga, 1937; Tome II: Introduction commentaires, Index, Praga, 1956.

Zafarnoma asarining yozilishi tarixiga kelsak, shuni ta'kidlash lozimki, mavlono Shomiyning o'zi bergan ma'lumotga ko'ra, 804-hijriy yili (milodiy 1401-yil 11-avgustdan 1402-yil 1-avgust oralig'i) Amir Temur uni huzuriga chorlab, o'z yurishlari bitilgan yirik bir asar yaratishga undagan. Sohibqiron o'sha davrga qadar munshiy va kotiblari tarafidan tuzilgan bitiklar uni qoniqtirmaganligini aytgan. Yozilajak asar avom xalqqa tushunarli sodda, ravon tilda va ayni paytda ma'rifatli kishilar e'tiboriga ham loyiq tarzda yozilishi lozirligini uqtirgan. Mavlono Nizomiddin asarni uning ko'nglidagidek uslubda yozishni o'z zimmasiga olgan (Tauer nashri, 1-jild, 10-11-betlar). Bu o'rinda shuni aytib o'tish kerakki, Amir Temur bunday mas'uliyatli ishni ishonch bildirib Shomiyga topshirishi mavlono Nizomiddin o'z davrining bilimdon fuzalolaridan va zukko adiblaridan biri bo'lganligini ko'rsatadi.

Tabiiyki, bu uchrashuvdan so'ng Nizomiddin Shomiy saroy tarixchisi sifatida Amir Temurning keyingi barcha yurishlarida unga hamrohlik qilgan. Bunga dalil «Zafarnoma»ning o'zida uchraydi: 806-yil muharram oyida (1403-yil, iyul-avgust) Gurjistondagi Birtis qal'asi zabt etilishini yozar ekan, Nizomiddin Shomiy bu voqeani o'zi kuzatganligini yozadi (Tauer nashri, 1-jild, 81-bet). Yana bir dalil shuki, Shomiy yurishlardan birida iydi ramazon munosabati bilan yig'ilgan jamoaga va'z aytib, so'ng peshnamozlikni ado etgan. Bu voqeani mashhur tarixnavis Sharafiddin Ali Yazdiy shunday tavsiflagan: "Shu yil ramazon iydini (806-yil, 1-shavvol – 1404-yil, 12-aprel) hazrat Sohibqiron Obi Og'liq yoqasida kutdi. Zamonaning balog'atli fuzalolaridan bo'lgan va hazrat Sohibqironning ezguliklari va faxrli ishlaridan bir qanchasini bayon qalami bilan ifodalagan mavlono Nizomiddin Shanbiy iyd xutbasining qiroatiga va namoziga kirishdi" (Yazdiy, "Zafarnoma, Toshkent, 1972, 449 b – 450 a varaqlar).

Taxminan shu vaqtda yoxud bir necha hafta keyin mavlono Nizomiddin Sohibqiron yurishlarini 1404-yil bahorigacha yetkazib, asarni tamomlagan va uni Ozarbayjondan Samarqandga qaytish taraddudida bo'lgan Amir Temurga taqdim etgan. Bundan keyingi Amir Temur vafotigacha (1405-yil 18-fevral) kechgan voqealar keyinroq muarrix Hofizi Abru tomonidan «Zafarnoma»ga "Zayl" – "Ilova" tarzida yozilgan.

Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma" asarini yozish uchun qanday manbalardan foydalangan? Afsuski, bu borada na muallifning o'zi asarida biror ma'lumot keltirgan va na zamondoshlari asarlarida bu haqda yozilgan. Lekin "Zafarnoma asarini tadqiq etish natijasida Shomiy quyidagi manbalardan foydalanganligini taxmin qilish mumkin:

a) Amir Temurning munshiylari va kotiblari nazm hamda nasrda forsiy va turkiy tillarda yozgan kundaliklar va bitiklar. Bu manbalar bizning davrimizgacha yetib kelmagan;

b) muallifning o'zi 1400-1404-yillar davomida Amir Temur yurishlarida shohidi bo'lgan va yozib olgan voqealar;

d) Amir Temurning Hindistonga yurishi bilan bog'liq voqealar kundalik tarzida bayon etilgan G'iyosiddin Alining "Ro'znomayi g'azavoti Hindiston" asari.

Shuni ham eslatib o'tmoq lozimki, XV asr mualliflari Fasih Xavofiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xondamir va boshqalarning asarlarida sohibqiron hayotligidayoq Shomiydan boshqa mualliflar tomonidan ham Amir Temurga bag'ishlab bir necha tarixiy va adabiy asarlar yaratilganligi qayd etilgan. Masalan, kermonli adib Shayx Mahmud Zangiyi Ajam doston shaklida "Jo'shu xuro'sh" nomli asar yozgan. U 806 (1403-1404)-yili Gurjistonda bo'lgan Amir Temurga dostonni taqdim etmoq uchun ketayotib, ko'prikdan yiqilib halok bo'lgan. Uning o'g'li mavlono Qutbiddin otasining asariga "Zayl" ("Ilova") yozib, Temurga topshirgan (Yazdiy, "Zafarnoma", 1972-yil, Toshkent nashri, 439 b varaq), Xondamirning "Habib us-siyar" asarida ham (1333-hijriy shamsiy, Tehron nashri, 3-jild, 290-bet) Safiuddin Xuttaloni ismli olimning Temurga bag'ishlab turkiy tilda bir asar yozganligi eslatiladi va hokazo. Ammo bu va yana boshqa asarlarning bizga yetib kelgan-kelmaganligi hozircha noma'lum. Nizomiddin Shomiy esa o'z davrida ularning mavjud bo'lganligini "Zafarnoma"ning biror sahifasida ham eslatib o'tmagan.

"Zafarnoma" tarixiy asar sifatida XIV va XV asr boshida Temur va temuriylar hukmronligi davridagi O'rta Osiyo, Oltin O'rda xonligi, Ozarbayjon, Eron, Afg'oniston, Iroq, Suriya, Misr, Turkiya va boshqa mamlakatlar tarixiga oid voqealarni o'z ichiga olgan. Asar muqaddimasida Amir Temur tarix sahnasiga chiqqan 1360-yilga qadar O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan chingiziy hukmdorlar haqida

qisqa ma'lumot berilgan. So'ngra Amir Temurning XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrning boshida qilgan yurishlarining batafsil bayoni keltirilgan. Asar 1404-yil mart oyida (806-yil ramazon oyi) Amir Temur Ozarbayjonda Arron Qarobog'ida turganligining bayoni bilan yakunlanib, uning vafoti (1405-yil 18-fevral) gacha, ya'ni bir yilcha vaqt ichida sodir bo'lgan kechmishlar yoritilmay qolgan.

Nizomiddin Shomiy asarida keltirilgan voqealar silsilasi keyingi tarixnavislar tomonidan davom ettirilgan. Jumladan, temuriylardan Shohrux Mirzo (vafoti 1447-yil)ning tarixnavisi Hofizi Abru avvalo, yuqorida eslatilganidek, "Zafarnoma"ga "Zayl" (Ilova) yozib, uni Temur vafotigacha yetkazgan, so'ng esa o'zining "Majmua" ("To'plam") nomi bilan atalib kelinayotgan tarixiy asarini yozar ekan, Shomiyning «Zafarnoma»sidan ham foydalangan va voqealar tizmasini Shohrux Mirzo hukmronlik qilib turgan 1420-yilgacha davom ettirgan. Keyinroq 1423-yili Shohruh Mirzoning o'g'li Boysung'ur Mirzo (1433-yili vafot etgan) farmoni bilan Hofizi Abru to'rt jildidan iborat "Majma ut-tavorixi sultoniya" ("Sultonga bag'ishlangan tarixlar yig'indisi) deb atalgan asarni yozishga kirishgan va uni 1427-yil voqealarining bayoni bilan tugatgan. Asarning to'rtinchi jildida Amir Temur va temuriy shahzodalar tarixi aks ettirilib, unga Boysung'ur Mirzoga bag'ishlanganligini ko'rsatish uchun "Zubdat ut-tavorixi Boysung'uriy" ("Boysung'urga atalgan tarixlar sarasi") deb nom berilgan.

Amir Temur va temuriy shahzodalar davrini o'rganishda muhim hisoblangan yana bir tarixiy asar haqida to'xtalib o'tish lozim. Bu temuriy Umarshayxning o'g'li Iskandar Mirzo (Fors va Isfahon hukmdori, 1415-yili qatl etilgan) nomiga bag'ishlangan, 816 (1413-1414)-yilda yozib tugatilgan, V. V. Bartold dastlab muallifi va nomini aniqlay olmagan uchun shartli ravishda "Аноним Искандера" deb nomlagan tarixiy asardir. V. V. Bartold keyinroq Davlatshoh Samarqandiyning tazkirasidan asar muallifining ismi Muiniddin Natanziy ekanligini, asarning "Muntahab ut-tavorixi Mu'iniy" deb nomlangan bir qo'lyozma nusxasi Parij milliy kutubxonasida saqlanayotganligini aniqlagan. Ba'zan bu asarning manbalaridan biri sifatida Shomiyning "Zafarnoma"si ko'rsatiladi. Lekin, V. V. Bartold temuriylarga oid yozma yodgorliklarni puxta o'rganishi natijasida bunday fikrni noto'g'ri deb topgan va Natanziy

o'z asarini yozishda turkiy tilda uyg'ur yozuvida mavjud bo'lgan bitiklarga suyanan bo'lsa kerak, deb taxmin qilgan.

Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari o'zida jamlangan tarixiy ma'lumotlarning ishonchliligi bilan XV-XVI asrlardan oq boshqa asarlar uchun bosh manbalardan biri bo'lib xizmat qilgan. Sharafiddin Ali Yazdiy (1454-yili vafot etgan)ning 1419-1425-yillarda yozilgan "Zafarnoma, Abdurazzoq Samarqandiy (1413-1482-yillarda yashagan)ning "Matla'i sa'dayn va majma'i bahrayn" ("Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning qo'shilish joyi"), Fasih Xavofiy (taxminan 1442-yili vafot etgan)ning "Mujmali Fasihiy" asari, Muhammad Fazlulloh Musaviy (XV asr)ning "Tarixi xayrot", Xotifiy (XV asr)ning nazmda bitilgan "Temurnoma asari, Mirxond (1433-1498-yillar)ning "Ravzat us-safo" ("Poklik bog'i"), Xondamir (1475-1535-yillar)ning "Habib us-siyar" va boshqa bir qator asarlar shular jumlasidandir. Ularning har birida ilgarigi asarlardagi voqealar har xil tahrirlarda qaytarilishi bilan birga boshqalarida uchramaydigan voqealar tafsiloti ham mavjud.

Sohibqiron Amir Temur davlatining XIV asr oxirgi choragi va XV asr boshlaridagi tarixiga doir asarlar sirasiga Ibn Arabshohning "Ajoyib al-mahdur fi tarixi Taymur", ispan sayyohi Rui Gonzales de-Klavixoning safar xotiralarini ham kiritish mumkin. Lekin ular xotiralar, safar taassurotlari sifatida rasmiy solnomalardan uslub va mazmun jihatidan farq qiladi va tarixiy manbalar orasida o'ziga xos o'ringa ega.

Shomiy "Zafarnoma"sining faqat ikki qo'lyozma nusxasigina saqlanib qolgan. Birinchisi, Amir Temurga taqdim etilgan qo'lyozmaning 1425-yilda ko'chirilgan nusxasi bo'lib, u Istanbuldagi "Nuri Usmoniya" masjidi kutubxonasida 3367-inventar raqamida saqlanmoqda. Ikkinchisi, muallif tomonidan Amir Temurning nabirasi Mirzo Umar bahodir ibn Mironshoh (vafoti 1409-yil)ga taqdim etilgan qo'lyozmadan 1434-yili ko'chirilgan nusxa bo'lib, u Londondagi "Britaniya muzeyi" kutubxonasida 23980-inventar raqami bilan saqlanib kelmoqda.

Taniqli matnshunos olim Feliks Tauer mazkur qo'lyozmalarda ayrim noqisliklar bo'lganligi sababli, ularni Hofizi Abruning "Zubdat ut-tavorix"i bilan solishtirib tadqiq etish asosida "Zafarnoma"ning ikki jildidan iborat ilmiy-tanqidiy matnini nashr ettirgan (1937-yil,